

РЕТРОСПЕКТИВА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО РОЛІ ПОДАТКІВ В ЕКОНОМІЦІ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ФІНАНСОВИХ УЧЕНЬ

Анотація. Розкрито основні напрями фінансової науки у сфері державного втручання в економіку, охарактеризовано наукові підходи фінансових шкіл в історичній ретроспективі. Особливу увагу акцентовано на регулюючій ролі податків.

Ключові слова: регулювання, державне регулювання, податок, фінансова наука, фінансова школа.

Annotation. Basic directions of financial science are exposed in in the sphere of state interference with an economy, scientific approaches of financial schools are described in a historical retrospective view. The special attention is accented on the on the regulative role of taxes.

Key words: adjusting, government control, tax, financial science, financial school.

Вступ. В умовах кризової економічної ситуації гостро постає проблема регулювання ринкових процесів із боку держави задля згладжування амплітуди циклічних коливань і мінімізації негативних наслідків. Унаслідок поширення ринкової моделі господарювання актуальними стають питання не тільки розвитку державного сектора, а й розміру державного втручання в економіку. У своїй книзі “Роки на Даунінг-стріт” Маргарет Тетчер писала: “Правильна економічна політика у вирішальній мірі залежить від правильної оцінки того, які види діяльності належать державі, а які людям” [1, с.18].

У кожний історичний період податки були вагомим інструментом державної економічної політики. Теоретичне осмислення проблеми місця й ролі податків у структурі інструментів державного регулювання впливає з визначення того, яку роль відіграватиме уряд в економічній системі.

Зважаючи на актуальність розвитку науки про податки, питанням суті податків, їх еволюції й історії розвитку, а також проблемам оподаткування присвятили свої наукові праці такі вчені, як В.Андрущенко [2], Ш.Бланкарт [3], Н.Заяц [4], А.Крисоватий [5], В.Мельник [6], В.Пушкарева [7], А.Соколовська [8], Л.Шаблиста [9] та багато інших. На нашу думку, дослідження теоретичних засад детермінації податкового регулювання в контексті вивчення наукових постулатів фінансових шкіл допоможе запобігти негативній дії податків на соціально-економічний розвиток суспільства або згладити її наслідки.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є ретроспективний аналіз розбіжностей теоретичних уявлень представників фінансової науки щодо необхідності та меж державного втручання в економіку, акцентуючи увагу на ролі податків у даному контексті.

Результати. Серед творців учення про податки слід відмітити найпочесніших науковців економічної і фінансової думки від минулого – А.Сміта, Д.Рікардо, представників італійської – М.Пантелеоні, Уго Мадзола, Ф.Нітті та шведської – К.Вікселя, Е.Ліндаля шкіл, а також А.Вагнера, Л.Штейна, Дж.М.Кейнса, до сучасників – М.Фрідмена, П.Самуельсона, Дж.Б'юкенена, Р.Масгрейва, А.Лаффера та інших.

Досліджуючи економічні погляди представників різних економічних шкіл на роль держави в економіці, доходимо висновку, що історія державного регулювання сягає часів меркантилізму (XVI–XVIII ст.) і до сьогодення. В умовах первісного нагромадження капіталу та формування передумов переходу до приватнопідприємницького ринкового господарства меркантилісти проголошували активне втручання держави в економіку. Вони вважали, що головний показник багатства країни – це кількість золота. У зв'язку із цим ставилося завдання збільшувати по можливості видобуток золота та срібла, а також заохочувати експорт і стримувати імпорт згідно з доктриною активного торговельного балансу.

Таким чином, меркантилісти відстоювали політику протекціонізму, обґрунтовуючи необхідність не адміністративних, а економічних заходів реалізації цієї мети: державної

підтримки вітчизняного виробництва, заохочення створення мануфактур, торговельних компаній, акціонерних товариств, регулювання експортно-імпорتنих операцій через систему митних заходів, установлення заохочувальних премій вітчизняним товаровиробникам тощо [10, с.122]. Податки ж використовувались як засіб поповнення казни за рахунок оподаткування імпорتنих товарів і підтримки вітчизняного товаровиробника.

У Німеччині в цей час розвивалася та набула поширення камералістика – учення про теорію та практику державного управління. Камералісти (німецькі автори XVI–XVIII ст. Г.Обрехт (1547–1612), Л.фон Секендорф (1626–1692), Й.Юсті (1717–1771), Д.Зонненфельс (1733–1817)) найсуттєвішими частинами фінансової науки вважали питання організації й управління фінансовою системою, ефективних джерел державних доходів та їх впливу на господарство, водночас застерігаючи проти захоплення виключно фіскальними функціями. У цілому камералісти вже виражали достатньо зрілі адміністративні й фінансово-економічні погляди [2, с.230]. Зважаючи на те, що прагнення правителів колишньої Німеччини зводилися до максимізації податкових надходжень з їхніх володінь, камералісти були покликані роз'яснити, що при експлуатації податкових джерел доцільно керуватися ідеєю збереження потенціалу довгострокового економічного зростання. У ті часи такого зростання можна було досягти за допомогою стимулювання міграції населення пільговою податковою політикою: це приводило до розширення бази оподаткування. У довгостроковому періоді через таку політику можна було підвищити рівень податкових надходжень у порівнянні з одноразовою конфіскацією майна в підвладних громадян [3, с.33].

Що стосується економічних ідей камералістів про тотальне втручання держави в регулювання економіки, то сьогодні прототип камералістської “поліцейської” держави, що популяризувався, уже не актуальний. Ідеї камералістів відроджуються при анти-демократичних режимах, коли держава має абсолютну владу в суспільстві. Загалом ідеї представників меркантилізму відображали потреби економічного розвитку, що здійснювався в національних рамках за активного сприяння держави.

Політика меркантилістів щодо жорсткого регламентування господарської діяльності породжувала в суспільстві прагнення до економічної свободи, а сприяння розвитку промисловості та торгівлі відвертало увагу від проблем сільського господарства. У Франції, де меркантилізм мав найбільш крайні форми, така реакція позначилася раніше й із більшою силою. Напередодні 1680 р. один із депутатів від купецтва, Франсуа Лежандр, у розмові з Ж.Б.Кольбером (міністром фінансів Франції) промовив знамениту фразу: “Laissez nous faire” (“Дайте нам самим діяти”), яка пізніше стає гаслом фізіократів [7, с.28].

Центральною ідеєю школи фізіократів є вивчення основ природного порядку в економіці, що пов'язана з визнанням об'єктивного та закономірного характеру розвитку ринкової економіки. Фізіократи вважали, що економічні закони мають природний характер, божественне походження і є зрозумілими для всіх. Основу природного порядку вони вбачали в економічній свободі та недоторканості приватної власності [10, с.161].

Держава повинна звужувати сферу своєї діяльності, обмежувати втручання в економічне життя суспільства й надавати повну свободу конкуренції. Такі погляди фізіократів на роль держави репрезентували абсолютно нове розуміння її завдань і цілей. Фізіократи були першими послідовними представниками індивідуалізму й лібералізму в галузі економіки. К.Маркс, маючи на увазі фізіократів, писав: “Ця школа... відкидає кольбертизм і взагалі будь-яке втручання влади в діяльність громадянського суспільства. Вона дозволяє державі жити тільки в порах суспільства, подібно до того, як у вченнях Епікура боги мешкають у порах всесвіту” [7, с.30].

Важливість фізіократичного вчення полягає в протиставленні землеробства, як найголовнішого джерела народного багатства, торгівлі й мануфактурі, у виявленні необхідності вільної торгівлі та взагалі промисловій конкуренції і в тому, нарешті, що вона звернулася від грошового деспотизму до конкретної людини й живої природи [11, с.10].

Цінність поглядів фізіократів убачається також у критиці сучасної їм фінансової системи, у гуманістичних протестах проти нерівномірності, множинності та висоти податків. Убачаючи мету оподаткування в забезпеченні прав власності та свободи, фізіократи чи не найпершими в історії фінансової думки проїняли інтересами маси платників податків як

громадян, виробників, споживачів. “Давно вже кажуть, – резонно викладав Кене, – що для держав згубні не самі податки, а спосіб стягнення їх” [2, с.231].

Видатні представники англійської класичної школи економісти У.Петті (1623–1687), А.Сміт (1723–1790), Д.Рікардо (1772–1823), Дж.С.Мілль (1806–1873) як і фізіократи були прибічниками ринкового лібералізму. Вони вважали економіку саморегульованою і здатною відновлювати рівновагу. А.Сміт наполягає, що держава повинна якнайменше втручатися в діяльність приватних осіб через те, що вона не в змозі змінити природні закони, на котрих базується ця діяльність. Він також вважав справжніми обов’язками держави охорону миру, захист особистості й майна, роблячи винятки в тих випадках, коли державна діяльність доцільніша, ніж приватна: державні видатки на будівництво залізниць, видатки на народні школи, релігійні установи й публічні споруди [7, с.31]. Податкам відводилася роль джерела наповнення бюджету й фінансування суспільних благ і виконання функцій “нічного сторожа”.

Д.Рікардо є автором популярного й нині гасла “Найкращий податок – це найменший податок”. Він був прибічником того, що податки шкодять процесу створення та накопичення капіталу, і тому вони повинні слугувати тільки як фіскальний інструмент.

Ж.Б.Сей (1767–1832) писав, що “найкраще управління – те, яке найменш дієве”. На його думку, “найкращий зі всіх фінансових планів – це якомога менше витратити, а найкращий з усіх податків – це найменший податок”. Тому він активно виступає проти втручання держави в усіх випадках, коли воно завдає шкоди “природному порядку речей” [7, с.32].

Наступний етап у розвитку політекономії пов’язаний із поступовим відходом від поглядів А.Сміта на роль держави в економіці. Завершувач класичної політичної економії Дж.Ст.Мілль, дотримуючись принципу економічного лібералізму, водночас був переконаний, що існують такі форми та сфери господарської діяльності, які не гарантують достатнього отримання прибутку. Таким чином, у деяких випадках втручання держави в здійснення основних прав приватної власності є бажаним для суспільства. Важливо, що головним економічним важелем впливу держави на процеси виробництва та розподілу й Дж.Ст.Мілль, і його попередники класики вважали податкову систему [10, с.269]. Вагомим внеском ученого стало обґрунтування критерію відносної рівності жертв (principle of equal sacrifice), згідно з котрим податок повинен становити однакову цінність для кожного платника, тобто щоб дотримувалася умова втрати однакової корисності.

Класична політична економія, французький утопічний соціалізм і німецька філософія, представлена діалектикою Г.Гегеля (1770–1831) та матеріалізмом Л.Фейєрбаха (1804–1872), лягли в основу ідейно-теоретичних поглядів К.Маркса. Питання економічної ролі держави марксистська економічна теорія розглядає неоднозначно. З одного боку, держава визнавалася апаратом насильства, засобом експлуатації найманих працівників, з іншого, – надкласовою інституцією, яка в умовах переходу до справедливого економічного устрою здійснить тотальне одержавлення, націоналізацію землі та майна, ліквідує право приватної власності (диктатура пролетаріату), а згодом налагодить усеохоплююче управління економікою і забезпечить реалізацію економічних інтересів трудящих. Марксизм протиставив розгляду окремих питань державного регулювання теоретичний аналіз розгорнутої системи централізованого державного управління економікою.

Цілком відповідають поглядам західних економістів тези Маркса, що податки є внесками громадян, необхідними для утримання державної влади; що в податках утілене економічно виражене існування держави; що сильний уряд і високі податки – тотожні поняття. Проте К.Маркс і Ф.Енгельс відводили фінансовим явищам другорядну роль у функціонуванні економічної системи, відкидаючи можливість радикальних суспільних реформ за допомогою фінансових заходів. Характеризуючи оподаткування, Маркс цитує адвоката буржуазних інтересів Ш.Монталамбера: “Податок – материнська груди, яка годує уряд”, “Податок – це п’ятий борг поряд з власністю, сім’єю, порядком і релігією” [2, с.235].

Теорія К.Маркса отримала найбільше поширення в Росії, де вона, задогматизована й звульгаризована, була поставлена на службу тоталітарному режиму. Один з економістів Всесвітнього Банку Бранко Міланович описав крайній випадок державного соціалізму так:

“За державного соціалізму в його чистій формі всі економічні рішення ухвалює держава. Де-факто існує лише один економічний агент – держава. Ступінь свободи для окремих підприємств нульовий: всі рішення щодо цін, кількості затрачених факторів виробництва та обсягу виробництва, фірм-постачальників і фірм-покупців уже ухвалено. Окремі підприємства є просто підрозділами національної економіки” [1, с.40].

Тоталітарний комуністичний режим на рубежі 80–90-х років ХХ ст. дискредитувався і зазнав краху. Л.Троцький у своїй книзі “До соціалізму чи капіталізму” ще в 1926 році пророкував: “Якщо світовий капіталізм на чолі з європейським капіталізмом досягне нової економічної рівноваги... і якщо капіталістичне виробництво в наступні роки і десятиліття розширюватиметься, ми, соціалістична держава... будемо змушені наздоганяти кур’єрський поїзд” [1, с.41].

На початку ХІХ ст. у Німеччині виникає альтернативний класичній політекономії напрям, який отримав назву німецької історичної школи. Її представники А.Вагнер, В.Рошер, Г.Шмоллер, Л.Штейн не допускали верховенства мотивації окремої особистості над суспільно корисною діяльністю держави. Вони розглядають державу як виробника нематеріальних благ, постачальника нормативно-етичних цінностей суспільного характеру (цивілізації, суверенітету, правосуддя, національної безпеки). Замість обміну за схемою “державні послуги – податковий еквівалент” теоретики історичної школи пояснювали функціонування державних фінансів у поняттях виробництва й відтворення. Вартість, відчужувана податками від приватних осіб і господарюючих суб’єктів, віддзеркалюється в бюджетних видатках і повністю відтворюється у вартості створених державою благ суспільного споживання [2, с.233].

Російський економіст ХІХ ст. М.М.Алексєєнко із цього приводу писав: “Блага, які надаються державою, не можуть бути підведені під поняття мінових благ, а отже, і не можуть оплачуватися міновою цінністю; якщо ж деякі з них і наближаються до мінових благ і можуть бути оцінені, така ціна встановлюється за твердим і незмінним тарифом: я говорю про мита. Проте й усі інші блага, котрі надаються державою, мають бути сплачені, і для цієї оплати треба знайти інше мірило відповідності: це – податок” [12, с.14].

Німецький філософ, історик, економіст Л. фон Штейн вважав, що основний політичний принцип, котрий завжди має брати до уваги держава, – давати можливо широкий простір діям так званого особистого інтересу (приватнопідприємницькій діяльності). Тобто держава з метою економії коштів повинна перекладати на приватний сектор ті функції і завдання, які можуть бути ним виконані. Завдання держави в історії зазнають постійних змін разом із розвитком окремих господарств, проте не можна сказати, що колись ці завдання будуть зведені нанівець [12, с.13]. Саме на базі історичної школи зароджується сучасне вчення про державні фінанси як ефективний інструмент соціальних заходів і реформ, податки почали розглядати не тільки з фіскальної точки зору, а й як соціально-перерозподільчу категорію.

Наприкінці ХІХ ст. і особливо на початку ХХ з’являється ціла низка нових напрямів дослідження, зокрема маржиналізм або суб’єктивно-психологічна школа. Представники маржиналістської теорії – Г.Госсен, У.С.Джевонс, Л.Вальрас, застосувавши метод аналітичної геометрії для визначення стимулюючого впливу підвищеної оцінки благ і, отже, зростання податків на виробництво, прийшли до висновку, що внаслідок позбавлення платника податку деякої кількості виробленої ним продукції, вигода, одержана від граничного блага, буде більшою, ніж витрати на його виробництво, тому виробництво продовжуватиметься до тих пір, поки обидві ці величини (вигода й витрати) не урівноважаться, причому кількість вироблених продуктів зросте. Маржиналісти доводили, що вилучення в платника податків деякої кількості благ без еквівалента стимулює його до підвищення продуктивності праці й у результаті приводить до збільшення виробництва, оскільки воно не може перекладатися на інших [9, с.10–11].

Представники італійської фінансової школи продовжують розвивати наукові погляди на природу держави та її економічну роль. Зокрема, професор Неаполітанського університету Ф.Нітті у своїй всесвітньовідомій праці “Основні начала фінансової науки” визнає: “В усіх сучасних країнах податок переслідує дві цілі: а) фіскальну; б) економічну... податок має подвійний характер: продуктивний, тобто суто фіскальний... та заборонний або

обмежувальний... Податки все більше й більше набувають заборонного чи обмежувального значення щодо тих форм виробництва й обміну, котрі визначаються шкідливими, і заступницького – відносно таких, які вважаються корисними” [13, с.243]. По суті Ф.Нітті доводить, що податки не повинні бути лише засобом наповнення казни держави, а й вагомим соціально-економічним важелем, потужним знаряддям економічних реформ.

Значну роль у розвитку теорії оподаткування відіграли представники шведської школи. Зокрема, К.Віксель уперше застосував і науково обґрунтував роль податків у підвищенні суспільного добробуту. Він розглядав податки в тісному взаємозв'язку з державними витратами на вигідні суспільству заходи. До його заслуг слід віднести те, що він заклав основи справедливого оподаткування відповідно до принципу еквівалентності між сумою сплачених податків й отриманими суспільними благами та послугами. К.Віксель вважав за доцільне розширити державний сектор із метою забезпечення послугами населення з низькими доходами [14, с.115]. Шведські економісти бачили необхідність втручання держави в механізм рівноваги, хоч на той час ідея державного регулювання була ще досить туманною.

У подальшому активістський підхід сформував у своїх працях Дж.М.Кейнс, який створив теоретичні основи керування національної економіки урядом. Унаслідок появи великомасштабних економічних проблем, як-от: депресія, імміграція й урбанізація, змінилася класична роль уряду. Підхід Кейнса опирається на активне фіскальне й монетарне державне втручання, спрямоване на регулювання сфери попиту. Кейнсіанська модель державного втручання в економіку виникла з необхідності для уряду реагувати на умови “великої депресії” 30-х років. Традиційний підхід у стилі “laissez-faire” виявився непридатним для виходу із самих глибин всесвітньої економічної кризи [1, с.39].

Згідно з теорією Дж.М.Кейнса, податки діють в економічній системі як “вбудовані механізми гнучкості”. Високі прогресивні податки, на його думку, є позитивними. Будучи невід’ємною частиною бюджету, вони впливають на збалансованість в економіці. Так, зниження податкових надходжень зменшує доходи бюджету та загострює економічну нестабільність. Податки як “вбудований стабілізатор” згладжують цей процес: під час економічного підйому оподатковані доходи зростають повільніше, ніж податкові надходження, а під час кризи податок зменшується швидше, ніж падають доходи. Тим самим досягається відносно стабільний соціальний стан у суспільстві. Таким чином, податкові надходження до бюджету залежать не лише від розміру податкової ставки, а також пов’язані зі змінами розміру доходів, що оподатковуються за прогресивною шкалою. Коливання здійснюються автоматично й більш значні в податкових надходженнях, ніж у рівні доходів [4, с.25].

Загалом Кейнс відійшов від західної класичної традиції ставитися до уряду з недовірою, а до державної економічної діяльності як до іманентно неефективної, а кейнсіанство на тривалий історичний період, аж до середини 70-х років ХХ ст., перебрало на себе роль домінуючого напрямку світової економічної теорії.

Неокласична школа виникла ще в ХІХ ст. на базі класичної політичної економії. Її становлення пов’язують з іменем видатного англійського економіста А.Маршалла, який вніс значний вклад у подальший розвиток теорії оподаткування за економікою добробуту й теорії перекладання податкового тягара, завдяки виведеній ним гіпотезі про вплив зміни податкових ставок на рівень цін та обсягів пропозиції товару.

Підтримуючи класичні традиції, неокласики (Р.Солоу, М.Фрідмен, Г.Хезліт, Д.Роббінсон, Дж.Мід) віддавали перевагу вільній конкуренції, стійкості економічних процесів. Відповідно до неокласичного напрямку зовнішнє коригування має бути спрямоване лише на те, щоб усунути перепони, що заважають дії законів вільної конкуренції, тому державне втручання не повинно обмежувати ринок із його саморегульованими законами, котрі без будь-якої допомоги можуть досягти ринкової рівноваги [9, с.7].

На початку 80-х років ХХ ст. у розвинених капіталістичних країнах пануючим в економічній думці стає неоконсерватизм, котрий охоплює три основні напрями нової неокласики:

- монетаризм, адепти якого вважають головною детермінантою економічної активності пропозицію грошей. Теорія монетаризму, розроблена американським економістом професором Чиказького університету М.Фрідменом, пропонує обмежити роль держави тільки тією діяльністю, яку, крім неї, ніхто не може здійснити: регулювання грошей в обігу. Робиться також ставка на зниження податків. У той самий час одним з основних засобів регулювання економіки є зміни грошової маси та процентних ставок;
- економічну теорію пропозиції (М.Уендербаум, М.Бернс, Г.Стейн, А.Лаффер), згідно з якою надмірне підвищення податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування та призводить, таким чином, до падіння виробництва й відриву фінансової бази оподаткування, а зниження податкових ставок є достатньою умовою для стимулювання підприємницької активності й ініціативи;
- теорію раціональних очікувань (Дж.Мут, Р.Берроу, Н.Уоллес, Т.Сарджент), згідно з якою економічні агенти в будь-якому разі не виправдовують надії владних структур, тому що заздалегідь ураховують наміри влади й нейтралізують своїми заходами (підвищенням чи зниженням цін) політику уряду. Тому в центрі уваги знаходиться думка, що ефективно керувати поведінкою суб'єктів ринку уряд може, лише опираючись на їхні інтереси.

У подальшому еволюція поглядів сучасних учених економістів на проблему регулювання економіки характеризується еkleктизмом найкращих ідейно-теоретичних і методологічних досягнень попередніх шкіл, симбіозом ринкового й державного регулювання.

Так, наприклад, у 60–70-ті роки інституалісти П.Самуельсон, Дж.Гелбрейт, Т.Балог намагалися синтезувати неокласичну теорію і кейнсіанство. Їхня концепція побудована з намаганням опиратися на реальні соціально-економічні процеси. Інституалісти висувають теорію державно-монополістичного регулювання, убачаючи в державі реальну силу, здатну стримувати негативні процеси в економіці. Причому вони віддають перевагу фінансово-бюджетній політиці перед грошово-кредитною в поєднанні з підвищенням податків, скороченням бюджетного дефіциту та зниженням процентних ставок.

Сьогодні у фінансовій науці нема єдиної думки щодо масштабів і методів економічного регулювання, хоч уже практично відсутні будь-які сумніви в його необхідності. Слід відмітити, що в багатьох країнах, влада яких використовує напрацьовані теоретичні концепції на практиці, відбувається взаємодія трьох основних концепцій: кейнсіанської з різними варіаціями, теорії економіки пропозиції та монетаризму.

Сучасні науковці у своїх дослідженнях відводять значну роль податкам і притаманній їм регулюючій функції в контексті впливу на соціально-економічні процеси. Зауважимо, що наукові розробки зарубіжних учених у царині податків мають прикладний характер, оскільки теоретичні положення, котрі ними розробляються, традиційно виступають основою фіскальної політики фінансового законодавства цих країн.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що в процесі дослідження основних постулатів різних фінансових шкіл ми намагалися акцентувати увагу на ролі податків у регулюванні соціально-економічних явищ. Стосовно наукових ідей від меркантилізму до сучасності ми загалом обмежилися короткими коментарями, наголошуючи, що кожна наукова школа зробила значний внесок у фінансове знання, аргументуючи неосязністю теми.

У результаті дослідження ми маємо всі підстави стверджувати, що в міру соціально-економічного розвитку суспільства, нарощування виробничого, науково-технічного та культурного потенціалів роль держави постійно зростає, а завдання, що постають перед нею, ускладнюються. Ефективне функціонування ринкової економіки обов'язково передбачає безпосереднє управління та регулювання з боку уряду, що створює необхідні умови для функціонування ринкових механізмів. Досвід розвинутих країн свідчить, що саме податки є найбільш активним важелем державного регулювання соціально-економічних процесів, інвестиційної активності, зовнішньоекономічної діяльності, структурних змін у виробництві, забезпечення прискореного розвитку пріоритетних галузей тощо. Звідси доходимо висновку, що в трансформаційних умовах украї важливо проводити теоретико-методологічні дослідження і практичні розробки щодо застосування найбільш ефективних механізмів

податкового регулювання, обґрунтування напрямів, способів і методів впливу на ринкові процеси.

1. Державні фінанси: теорія і практика перехідного періоду в Центральній Європі ; пер. з англ. – К. : Основи, 1998. – 542 с.
2. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ ст.: теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В. Л. Андрущенко. – Львів : Каменяр, 2000. – 303 с.
3. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт ; пер. з нім. / С. І. Терещенко, О. О. Терещенка. – К. : Либідь, 2000. – 654 с.
4. Заяц Н. Е. Теория налогов : учеб. пособ. для студ. / Н. Е. Заяц. – Минск : БГЭУ, 2002. – 220 с.
5. Крисоватий А. І. Фіскальні засади соціально орієнтованої економіки ринкового типу / А. І. Крисоватий // Фінанси України. – 2000. – № 12. – С. 78–81.
6. Мельник В. М. Генеза теорій податків / В. М. Мельник // Фінанси України. – 2004. – № 8. – С. 42–53.
7. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов : учеб. пособ. / В. М. Пушкарева. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 256 с.
8. Соколовська А. М. Податкова система держави: теорія та практика становлення / А. М. Соколовська. – К. : Знання-Прес, 2004. – 454 с.
9. Шаблиста Л. М. Податки як засіб структурної перебудови економіки / Л. М. Шаблиста. – К. : Інститут економіки НАН України, 2000. – 218 с.
10. Історія економічних учень : підруч. : у 2-х ч. / В. Д. Базилович, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай ; за ред. В. Д. Базиловича. – 3-тє вид., виправ. і доп. – К. : Знання-Прес, 2006. – Ч. 1. – 582 с.
11. Гейссман А. О. О сущности основного физиократического учения и о значении его в истории политической экономии / А. О. Гейссман. – К. : Тип. Гликсберга, 1849.
12. Алексеенко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля / М. М. Алексеенко. – Харьков : Унив. тип., 1870. – 170 с.
13. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки / Ф. Нитти. – М., 1904. – 181 с.
14. Демиденко Л. М. Розвиток теорії оподаткування вченими Заходу / Л. М. Демиденко // Фінанси України. – 2004. – № 5. – С. 111–117.

Рецензент:

Крисоватий А.І. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри податків і фіскальної політики Тернопільського національного економічного університету.